

A kommunista hatalomátvétel fázisai Kelet-Európában

Az alábbi fejtegetés 1983 júliusában előadás-ként hangzott el Londonban, a School of Slavonic and East European Studies keretében rendezett történész konferencián. Schöpflin György az említett főiskolán és a London School of Economics-on az újabbkori kelet-európai politika tanára. A konferencia Hugh Seton Watson munkássága körül forgott.

Hogyan ment végbe a kommunista hatalomátvétel Kelet-Európában a második világháború után? A lehetséges magyarázatok közül Hugh Seton Watson „háromfázisú” modellje az egyik legelterjedtebb és legbefolyásosabb. Az itt következő fejtegetés alapgondolata az, hogy e modell teljes értelme akkor bontakozik ki, ha nagyobb időbeli összefüggésbe helyezzük, azaz ha elfogadjuk, hogy a kommunista hatalomátvétel voltaképpen *négy fázisban* ment végbe.

A Seton Watson féle három fázis: a valódi koalíció, az álkoalíció és a monolit egység. Az első fázisban egy sor baloldali és középpárt vetélkedik a hatalomért a kommunistákkal együtt, habár bizonyos korlátok között, melyek közül kiemelkedő a Szovjetunió jelenléte és a belügyminisztérium fölött gyakorolt kommunista ellenőrzés. A második fázisban még mindig vannak nem-

kommunista pártok a kormányban, de ezek már kommunista kreációk; ellenzéki ségre alig van hely. A végső fázis az, amelyben a politikai rendszer teljesen kommunista irányítás alá kerül és a nem-kommunista erők megszűntek létezni.¹

Ez az interpretációs modell meggyőző és több oknál fogva is kielégítő. Helyes megvilágításba helyez és logikailag besorol több bonyolult eseménysort, amelyek különböző országokban mentek végbe ; lehetővé teszi az összehasonlítást az egyes hatalomátvételi folyamatok üteme és több-kevesebb könnyedsége között; végül igen hasznosan a hangsúlyt az egyes országokon *belül* végbemenő folyamatokra helyezi, nem pedig a nemzetközi vonatkozásokra. Ami az utóbbiakat illeti, a Szovjetunió szerepét természetesen nem lehet eléggé alá húzni a hatalomátvétel végbemenetelében; mindamellett téves volna a kommunista pártok hatalomra jutását Kelet-Európában kizárólag a Szovjetunió tevékenységének tulajdonítani. Mindenütt igen jelentős belső erők voltak jelen, melyek nélkül a kommunisták sikere elképzelhetetlen lett volna. A jelen dolgozat pontosan ezt a tényezőt fogja vizsgálat alá venni. Ez nem azt jelenti, hogy ki akarjuk iktatni az elemzésből a nagyhatalmi diplomácia és a szovjet jelenlét jelentőségét. Az események itt adott interpretációja azonban arra épül, hogy a tárgyalt folyamatban a nemzetközi és a belső faktorok egyaránt kapitális szerepet játszottak.

A kérdés, amely elsősorban felmerül : miért találták a kommunisták aránylag korlátozott ellenállással szemben magukat a hatalomátvétel során? A szokásos válasz (félelem a Szovjetuniótól, kommunista terror) nem teljesen kielégítő. Ez a válasz nevezetesen nem ad magyarázatot arra, hogy miért omlott össze a nem-kommunista ellentábor Csehszlovákiában, ahol is nem volt szovjet katonai jelenlét és ahol a nem-kommunista erők jelentős népi támogatással rendelkeztek, sőt még a mozgósításra is volt lehetőségük. A háború utáni kelet-

európai helyzet fentebb említett megközelítésével az a probléma, hogy figyelmen kívül hagyja *magának a háborúnak* a következményeit és hallgatólag valamiképpen emberfölötti előrelátást tulajdonít a kommunistáknak. E dolgozatban a nyomaték azon lesz, hogy a kommunista hatalomátvételt csak a kelet-európai előtörténet összefüggésében lehet teljesen megérteni. Ehhez az előtörténethez olyan tényezők tartoznak, mint a demokratikus tradíciók ereje vagy gyengesége, a civil társadalom ilyen vagy olyan elutasítása, s végül persze a háború kihatásai. Más szavakkal, nem annyira arról lesz itt szó, hogy a kommunisták miért voltak olyan eredményesek a hatalom megragadásában, mint inkább arról, hogy a nem-kommunisták ellenállása miért volt oly gyenge.

A politikai és kulturális tényezők bevonása természetesen nem adhat többet, mint az 1944-1948 közti események keretét. E tényezők azonban nem hagyhatók számításon kívül, ha kielégítő választ keresünk a fentebb feltett kérdésre. Közismert, hogy a két világháború közötti kelet-európai politikai rendszerek egy sor szerkezeti gyengeségben szenvedtek, s nevezetesen egyetlen kelet-európai államnak sem volt működőképes, teljes értékű demokráciája parlamenti főhatóság alatt, továbbá egyik állam sem rendelkezett megfelelően összeforrott („integrált”) civil-társadalommal, sem nemzeti sem osztály értelemben, aminek következtében mindenütt voltak jelentős társadalmi töredékek, amelyek nem érezték magukat az államhoz tartozónak s készen álltak arra, hogy adott esetben ez utóbbi ellen forduljanak, vagy legalábbis semmit se tegyenek annak védelmében. Ez volt végül is annak az államnak a végzete, amely máskülönben határozott pluralista berendezkedésű volt és lakosainak számos politikai jogot biztosított: azaz Csehszlovákiának; a nem-cseh nemzetiségűek sohasem érezték magukat iránta igazán elkötelezettnek. Az autoriter rendszerek felülkerekedése a harmincas években azzal a talán legsúlyosabb következ-

ménnyel járt, hogy a politikában való részvétel egy szűk elitre korlátozódott. A lakosság zöme aligha érezhette úgy, hogy a politikai játék részese – a választásokat például fentről manipulálták – és a vezetők könnyen elszakadtak párthíveiktől, engedve a kooptáció vagy a korrupció csábításainak, még ott is, ahol a kormánypárt vezető csoportja valamennyire osztozott a tényleges hatalomban. Az önkényuralom és a törvénytelenység ugyanennek a dolognak egy másik arculatát képezte és hasonló következményekkel járt: a lakosság zöme hozzászólt ahhoz, hogy a kormányok önkényesen, alig-alig törvényesen járnak el és ezt a helyzetet tekintette a dolgok természetes rendjének.

Ugyanennek az éremnek egy másik oldala a hatalomért küzdő ellenzéki elemek relatív gyengesége. Igaz, persze, hogy ilyen elemek voltak, részint pártok formájában (szociáldemokrácia, parasztpártok), részint azért, mert volt egy elég erőteljes sajtó, léteztek szakszervezetek vagy más autonóm társadalmi egyesületek. Ezeknek fönnyaradása sokszor bajos volt, de nem reménytelen. A politikai elit általában hegemoniára tört, nem monopolisztikus hatalomra, s ennél fogva elfogadta, hogy bizonyos fokig létezzenek mellette ellenhatalmak. Hosszabb távon azonban a társadalmi autonómia gyengesége odavezetett, hogy elégtelen volt a demokráciához, illetve a politikai váltógazdaság alapszabályaihoz való ragaszkodás. Ugyancsak említésre méltó a nemkommunista demokratikus erők viszonylagos tapasztalatlansága. Ezek az erők többnyire a politika peremén maradtak fenn, nemigen rendelkeztek a hatalom ügyleteiben való jártassággal, sőt voltak köztük, akik egyenesen elvi alapon idegenkedtek a „politikai huncutságoktól”, s a politikai játszmat paraszti módra a felső rétegek korrupciójával azonosították.

Merőben más iskolába jártak a kommunisták. A tömegpolitika rövid epizódjában (1917-1923) szenvedett vereségük után, amelynek tanulságait egyébként

reménytelenül félreértették, a kommunista pártok beke-
rültek a szovjetizálódás malmába, miközben az illegali-
tás arra nevelte őket, hogy az összeesküvést tekintsék a
politikai cselekvés normájának. Mindezek a tényezők,
amelyekhez még erősítően járult hozzá a marxizmus-
leninizmusból kiolvasott transzcendens öngazolás,
arra készítették őket elő, hogy ellenfeleiket ellenségként
kezeljék, hogy megvetéssel tekintsenek minden politi-
kai egyezkedésre, s hogy céljuk érdekében – mely is a
hatalom – a maximális kíméletlenséggel járjanak el. A
két háború közti időszakban mindez természetesen
éppen csak a pusztta túléléshez volt elegendő. A hata-
lomban ülő régi elitnek a kommunisták nem voltak
egyenértékű ellenfeleik. A háborúval azonban minden
megváltozott.

A háború és következményei alkotják a hatalomátvé-
tel negyedik fázisát, vagy helyesebben – kronológiailag
haladva – az elsőt. Tézisem veleje az, hogy a háború
alatt a régi vezető rétegek majdnem teljesen felmorzso-
lódtak, a lakosságot pedig radikalizálták a háborús idő-
ket kísérő fölfordulások; mindennek következménye-
képpen a háború végére Kelet-Európában beállt egy
hatalmi vákuum, amelyet aztán a kommunisták, úgymint
mint a legjobban szervezett és politikailag leginkább
céltudatos erő, gyorsan kitöltöttek. Elmondhatjuk tehát,
hogy Kelet-Európa a háború alatt lényegében egyfajta
forradalmon ment át, ha forradalmon azt értjük, hogy
elpusztult a régi hatalmi elit s vele együtt az egész addigi
rendszer. Ez volt a hatalomátvétel fentebb jelzett leg-
fontosabb előfeltétele. Ténylegesen a kommunista for-
radalmat a náci Németország tette lehetővé, valamint
háborús ideológiai szövetségesei, mint a nyilasok Ma-
gyarországon, Ljotić Szerbiában, vagy a Vasgárda
Romániában. Az egyetlen ország, amellyel kapcsolat-
ban ez az általános képlet módosításra szorul, Bulgária,
ahol – mint látni fogjuk – a helyzet bonyolultabb volt és

a régi rendszer gyengeségének gyökerei még messzebbre nyúlnak vissza.

A másik tényező, amelyet fentebb a radikális változás szempontjából kedvezőnek jelöltünk meg, a háborúnak a lakosságra gyakorolt hatása volt. Mint ahogy az első világháború is nagy várakozásokat ébresztett és ennyiben előkészítője volt a tömegmozgás rövid korszakának Kelet-Európában (ide tartozik a magyarországi Tanácsköztársaság is), úgy a második világháború is messzemenő, a társadalmat és a hatalmat egyaránt érintő radikális változások igényét hozta magával. A legérezhetőbb nyomás természetesen a földreformra irányult, de ezen túlmenően is volt széleskörű elégedetlenség a régi rendszer igazságtalanságaival szemben és ennél fogva rokonszenv az ultraradikális alternatívák iránt. Ez a kommunistáknak erős nyomatékot adott. Őket semmiképpen sem lehetett a régi rendszerrel azonosítani, ellenkezőleg, ők bizvást mondhatták magukról, hogy az antitézist képviselik; belőlük sugárzott a céltudatosság, a biztonságérzet és bizonyos fokig az is javukra szolgált, hogy szövetségesei annak a felszabadító seregnek, amely a régi rendet elsöpörte. Komoly vetélytársak híján így a kommunisták mindjárt a mezőny élén helyezkedtek el a tömegtámogatásért meginduló küzdelemben.

Ha most ezt az általános képletet az egyes kelet-európai országokra alkalmazzuk, a következő megállapítások adódnak.

Lengyelország esetében a modell minden korlátozás nélkül érvényes. A lengyel állam 1918. évi helyreállítása után teremtett politikai struktúrákat és társadalmi rendet a német és a szovjet megszállás teljesen elpusztította. A régi elit fizikai megsemmisítése olyan méretű volt, amelyhez hasonlót nem találni Kelet-Európában. Az értelmiség több mint egyharmada elpusztult és a lakosság 22 %-át vitte el a háború; Varsó 1,2 millió lakosából nyolcszáz ezer semmisült meg az 1939. évi harcok,

valamint az 1943-as és 44-es fölkelések során. 1939-ben az országot megszálló két hatalom – a német és a szovjet – olyannyira el volt tökéelve arra, hogy megszüntet minden szervezett lengyel létformát, hogy a háborúból szükségképpen egy egészen más országnak kellett kikerülnie. A háború rettenetes cezúrája minden folytonosságot megtört. A varsói felkelés és a Honi hadsereg (AK) elleni kíméletlen irtóhadjárat pontot tett azokra az ideiglenes harci szervezetekre, amelyeket a földalatti ellenállás hozott volt létre. Ország még nem volt oly közel a *tabula rasa*-hoz, mint Lengyelország 1944-45-ben. Ezt még csak fokozták azok a népmozgalmi következmények, amelyek a háborús veszteségekkel és az új területi rendezéssel voltak kapcsolatosak. Varsó lakossága szinte teljesen kicserélődött, s ezzel megtört a fővároshoz tartozó személyes kapcsolatok folyamatossága. A háború utáni Lengyelország népességének mintegy harmadát érintették a területi átrendezésből fakadó vándorlások.

Azok a politikai pártok és csoportok, amelyek Lengyelországot a háború előtt kormányozták, eltűntek, a helyszínen pedig a kommunista párt minden erőszakos eszközt bevetett, hogy a londoni emigráns kormányhoz kapcsolódó politikai erők ne vethessék meg a lábukat. Leginkább végzetes az volt, hogy azok a közép- és balpárti erők, amelyek mégis megszerveződhetek, képtelenek voltak olyan struktúrára szert tenni és olyan önbizalommal föllépni, amelynek révén sikerrel ellenállhattak volna a kommunista penetrációnak. Minden erőfeszítése ellenére Mikolajczyknak nem sikerült a parasztpártot komoly vetélytárssá kiépítenie, a szociáldemokratákat pedig belső viszályok gyengítették. Mindezek mellett és fölött a tevékeny szovjet beavatkozás folyvást hajtotta a dolgokat a kommunisták által kívánt irányba.²

Hogy modellünket *Csehszlovákiára* alkalmazzuk, valamennyire vissza kell kanyarodnunk az időben. A cseh népesség körében az 1918-ban létesült rendszer a két háború között komoly népszerűségnek örvendett – ugyanez már kevésbé mondható el az ország nem-cseh népességeiről –, viszont az 1938-as összeomlás nagyon demoralizálta a cseh elitet. A háborús években a cseh felső- és középosztály súlyos megtorlásoknak volt kitéve, mintegy 38.000 ember pusztult el a náci megszállók karmai között. Cseh- és Morvaországban az állami igazgatás középső és alsó szintjei a helyükön maradtak, de az a körülmény, hogy a túlélés érdekében folyton újabb és újabb együttműködésre kényszerültek a megszállókkal, meggyorsította a demoralizáció folyamatát. E nehéz hat év felőrölte a csehek ellenállási hajlamát és az 1945 utáni korszak sem volt alkalmas arra, hogy az önbecsülést helyreállítsa.³ Ha tehát az emigráns kormányt itt nem várta is ugyanolyan politikai vákuum, mint Lengyelországban, az 1938 előtti és az 1945 utáni helyzet közötti törés nagyobb volt, mint aminőnek az akkori időkben tűnt. Ennek jelei voltak a közvéleményben. Egy 1946. decemberében végzett közvéleménykutatás szerint a válaszolóknak csupán 8 %-a tekintette az első köztársaságot „a cseh történelem egyik legdicsőségesebb korszakának”.⁴ Az 1945 után újrakezdődő politikai élet pedig olyan férfiak kezében volt, akik habár lejárta nem, de minden határozott elképzelés híján voltak. Rájuk nehezedett mind a müncheni katasztrófa, mind a náci megszállás tehertétele, s képtelenek voltak a kommunistákkal más alternatívát szembeállítani, mint az ellenállást mint öncélt. E közben elfogadták a társadalom autoriter állami ellenőrzését, valamint a politikai harc korlátozását. Benes elnök esetében ez annál is könnyebben ment, mert ő München után teljesen elvesztette bizalmát a nyugatban és Sztálinra kívánt támaszkodni egy olyan státuszt fenntartandó, amelyet manapság finlandizáltnak neveznénk.

Ha Csehszlovákiában a törés hosszútávú és lassú volt, *Magyarországon* a régi rendszer élesen és hirtelen omlott össze. Itt létezett egy nagyon erősen összetartó és saját erejében bízó elit, amely sikeresen helyreállította a politikai rendszert a 20-as években, az első kommunista kísérlet után, s egészen a második világháború utolsó éveig szilárdan kezében tartotta a kormányzati gyeplőket. Ez az elit sikeresen kijátszotta a szélsőjobboldal kihívásait és Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt egyfajta félig semleges politikát követett. Ez a helyzet azonban egyszeriben végetért 1944 márciusában, amikor az ország ténylegesen német megszállás alá került; ez adta az első halálos lövést az 1920 utáni „neo-barokk” rendszernek. Számos politikus került letartóztatásba vagy kényszerült bujkálásra, majd amikor megérkezett Eichmann, a nemzeti közösség szerves részét alkotó zsidóság kiirtása is gyors léptekkel megindult. Az összeomlás második állomása még brutálisabb volt: 1944 október 15-én a kormányzót eltávolították hivatalából és a nyilasok vették át a hatalmat. Ennek következményeként az államapparátus szétesett, majd pedig – amikor ugyanezen az őszön a hadifejlemények elérték a trianoni Magyarország területét –, a bomlás teljessé vált. Budapest ostroma és az 1945 április 4-ig tartó csatározások megadták a halálos döfést. A vezető réteg demoralizálódott, szétszóródott és gyakorlatilag eltűnt a politikai színtérről. A végeredmény teljes politikai vákuum volt.

1944 végére világossá vált, hogy Magyarországon befejeződött egy korszak, s hogy a politika színterén valami másnak és újnak kell jönnie. Ebbe a vákuumba a kommunisták gyorsan és nagy eltökéltséggel vonultak be, míg vetélytársaik sokkal tétovábbak voltak. Oly kevésbé tudták, hogy mitévők legyenek politikailag, hogy a beindítás munkája nagyrészt a kommunisták műve volt.⁵ Nyomós bizonyítékok vannak arra, hogy számos helyen a nem-kommunista szervezetek létreho-

zása is a kommunisták kezdeményezésére történt. A nem-kommunista pártok föléledése lassú és tétova volt, ráadásul a balközépet még az is bénította, hogy legjobb képességű vezetői közül számosan elpusztultak az azt megelőző évben. Egészben véve a magyar fejlődés cezúrája igen messzemenő volt és gyakorlatilag minden politikai csoportot érintett.

A dolgok menete valamennyire más volt *Romániában*, de nem oly mértékben, hogy modellünket érvénytelenítse. A romániai politikai élet nem annyira a háború következtében szakadt meg, hanem attól a töréstől, amelyet a Vasgárda puccs-kísérlete és Antonescu hatalomra jutása jelentett. A 20-as és 30-as években a hagyományos politikai vezetőrétég egyre kevésbé bizonyult képesnek az ország kormányzására, míg végül Károly király elvesztette türelmét és 1938-ban bevezette a királyi diktatúrát. Ez volt a hagyományos államrend első törése. Két évvel később a szovjet ultimátum következtében beállt hatalmas területveszteség Károlyt lemondásra kényszerítette és néhány hónapig Antonescu a Vasgárdával együtt kormányzott, majd 1941 januárjában feloszlatta ezt a gárdát és katonai diktatúrát vezetett be, amely aktív hadiállapotba lépett a Szovjetunióval. A hadiszerezence megfordulása és a Vörös Hadsereg behatolása 1944-ben arra indította Károly utódját, Mihály királyt, hogy eltávolítsa Antonescut és fegyverszünetet kérjen. A stabilitás és a kontinuitás oldaláról nézve az eseményeknek ez a menete a nem-kommunista erőkre nézve katasztrófális volt. Először is sokkal nagyobb felelősséget viseltek a két háború közötti válságokért, mint a hasonló vezető rétegek Lengyelországban vagy Magyarországon; másodsor, az események dezorientálták és legyengítették őket, számosan közülük elpusztultak a különféle zavargásokban; végül egyáltalában nem voltak intellektuálisan felkészülve arra, hogy az 1944 őszen kialakuló, merőben új helyzetben

folytassák tevékenységüket⁶. Még ilyen körülmények között is, tekintettel a kommunista párt rettentő gyengeségére, a hiátus aligha volt elég ahhoz, hogy a kommunisták egymaguk átvegyék a hatalmat. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy a Szovjetunió miért igyekezett Romániában oly eltökélten minden ellenőrzést a kezébe kaparintani; ezt a célt egyébként sikeresen el is érte, még mielőtt Európában az ellenségeskedések végetértek. Ugyanez magyarázza, miért szorgalmazta a Szovjetunió a román fegyveres erők aktív részvételét a náci Németország elleni utolsó harcokban: így a román hadsereg távol került az ország területétől épp amikor a helyzet politikai döntés stádiumába jutott.

Bulgária esetében is jóval a háború előtt kezdődött a politikai folyamatosság megszakadása, de persze a hadiesemények is szélesítették a rést. Az első törés 1931-ben volt, amikor a radikális baloldal győzelme a kormánypárt fölött nagy, reményteljes reformok korszakát nyitotta meg és – elsőízben Sztamboliszki 8 évvel korábban végbement eltávolítása óta – bevonta a hatalom gyakorlásába a népesség zömét jelentő parasztság politikai képviselőit. De ezek a remények gyorsan lehervadtak. Nikola Musanov radikális-demokrata kormánya nem volt képes egyetlen számottevő reformot sem végigvinni, amit csak részben magyaráznak az akkoriban főnnálló rossz gazdasági viszonyok. A parasztpárti vezetők hivatali tevékenységükben korruptnak bizonyultak és hamarosan elidegenedtek választóiktól. Három évvel később egy katonai és technokrata csoport erőszakkal váltotta le az előző kormányt, de szintén eredménytelennek bizonyult. Nyolc hónappal később, 1935 január 22-én Borisz cár maga hajtott végre államcsinyt és hozzálátott az ország mélyreható átalakításához. A politikai pártokat törvényen kívül helyezték, a közigazgatást átszervezték és kitisztogatták, a sajtószabadságot felfüggesztették, a szakszervezeteket felszá-

molták. Borisz 1943-ban halt meg, helyét kormányzótanács vette át, amely nélkülözötte a cár energiáját és dinamizmusát. E megrázkódtatások együttes eredményeként Bulgária hagyományos vezetőrétege legyengült, anélkül, hogy kifejlődött volna egy megfelelő politikai váltás.⁷ A demokratikus balközépet lejáratta a 30-as évek első felének rövid kísérlete, az 1934-ben Velcsev és Georgiev vezetésével hatalomra lépő katonai technokratákat pedig inkább a politikai naivitás jellemezte, mint a hozzáértés. Végülis, amikor Romániában áttört a délkelet-európai front, a politikai közép erői Bulgáriában úgyszólván minden ellenállási kísérlet nélkül engedték át a hatalmat a baloldalnak. A kommunisták, akik ebben az országban jóval nagyobb népi támogatással rendelkeztek, mint, mondjuk, Romániában, kíméletlenül nekiláttak a hatalom monopolisztikus megragadásának és, mint Romániában, gondoskodtak arról, hogy politikai machinációiknak ne álljon útjába a hadsereg, melyet is e célból – 1945-ig – Jugoszláviába és Magyarországra küldtek. Mire a katonák visszatértek, a kommunisták már kimozdíthatatlanul beásták magukat a hatalomba.

A jugoszláviai fejlemények leginkább a lengyelországiakéhoz hasonlíthatók, ámbar vannak lényeges különbségek is. A háború előtti politikai rendszer az ország nem-szerb lakosait nagy mértékben kizárta a hatalomból, ennél fogva a királyi Jugoszlávia csak korlátozott lojalitással rendelkezett Szerbián és Montenegrón kívül. Ezzel is magyarázható az állam gyors szétesése az 1941 évi német invázió után. A régi kormányzó-réteget megosztották a mélyen gyötrő nemzeti ellentétek, ráadásul a jövőre nézve is merőben különböző elképzeléseik voltak. Amit az ellenséges hadsereg még épen hagyott, azt elpusztította az ellenállást kísérő polgárháború úgy, hogy amikor a kommunisták vezette partizán-hadsereg 1944-45-ben domináns helyzetbe jutott, a

nem-kommunista tábor csak gyenge erőket tudott vele szembeállítani. A londoni emigráns kormány nem volt képes számottevő erőket mozgósítani és gyámoltalanul állt a kommunisták erőszakosságaival szemben. Pusztán fizikailag is hiányzott a kontinuitás: a régi vezetőréteg számos tagja elpusztult, vagy emigrációba ment, vagy éppen be volt börtönözve a háború után. Amennyiben a két helyzet összehasonlítható, a jugoszláviai politikai nagytakarítás 1945-ben még messzebbre ment, mint a lengyelországi „tabula rasa”.⁸

Albánia egészen külön problémát képez, minthogy nehezen állíthatná bárki is, hogy ebben az országban egyáltalában voltak modern politikai struktúrák a háború előtt. A politikai rendszer feudális klikkekre épült, a közigazgatás korántsem fogta át az ország egész területét és a lakosság zöme írástudatlanságban, archaikus körülmények között élt. A háború kihatása – az olasz, majd a német megszállásé – csak kiélezte ezt az állapotot, így abban is, hogy nem tette lehetővé helyi elit felszínre kerülését. Ennélfogva a kommunisták és a Balli Kombëtar közti harc kimenetele nem volt kétséges. Attól kezdve, hogy a ballisták a németektől kértek katonai segítséget, sorsuk végzetesen összekapcsolódott a megszálló hadseregével; s ez egy olyan országban történt, amelynek régre nyúló nemzeti ellenállási hagyományai voltak. A ballistákat elsöpörte a polgárháború, minden egyéb társadalmi erő pedig túl gyenge volt ahhoz, hogy a kommunistáknak ellenálljon.⁹

A *Német Demokratikus Köztársaságra* interpretációs modellünk minden nehézség nélkül alkalmazható. Már a náci rendszer felmorzsolta a régi vezetőrétegek hatalmának egy részét és a demokratikus erőket teljesen kiküszöbölte a politika színteréről. A folyamatot betetőzte a háborús pusztulás. A közvélemény radikalizálódása együtt a náci rendszer hitelvesztésével és a weimari

köztársasághoz kapcsolódó rossz emlékekkel előkészítette a terepet a baloldali uralomhoz. A kommunisták hatalmi törekvései előtt voltaképpen csak a szociáldemokraták képeztek számottevő akadályt, őket pedig 1946-ban beolvasztották az újonnan létrehozott Szocialista Egységpártba.¹⁰ Végül is Kelet-Németországban éppúgy mint a többi kelet-európai államban a kommunisták a politikai vákuum körülményei között ragadták meg a hatalmat; ellenfeleik gyengék voltak, vagy nem léteztek, vagy lejárátták magukat, vagy bizonytalanok voltak a rájuk váró szerepet illetően.

Érvelésünket csak erősíti egy ellenpélda, mégpedig *Finnországé*. Ez az ország sok vonatkozásban hasonló helyzetben volt, mint Kelet-Európa más országai: a háború alatt a tengely-hatalmak szövetségese volt, földjén működött egy erős kommunista párt és stratégiaileg a Szovjetunió nagy fontosságot tulajdonított neki, s itt mégsem került sor kommunista hatalomátvételre. A döntő különbség, amit számításba kell vennünk, hogy a fentebb vizsgált országoktól eltérően Finnországot csak legyőzték, de nem hódították meg. A háború előtti vezető réteg itt megtartotta hatalmát és önbizalmát, még hozzá meglepő mértékben, ha tekintetbe vesszük a háborúban való részvételét és azt a tényt, hogy vereséget szenvedett. Ennek az lett a következménye, hogy a finn kommunistákat ellenfeleik sikeresen kimanőverezték; Finnországban a kommunisták nem tudták elérni a politikai élet és a társadalom terveik szerinti átformálását, nevezetesen a közszolgálat kitisztogatását, a földreformot, az államosításokat és a tőke fölötti ellenőrzést. Ezzel kapcsolatban a szociáldemokraták szerepe különösen említésre méltó. Az a kérdés, hogy a kommunisták 1948-ban ténylegesen tervbe vettek-e egy államszintet, vagy nem, tulajdonképpen alig érdekes, lévén, hogy ennek sikeres véghezviteléhez nem rendelkeztek megfelelő erővel.¹¹

Összefoglalóan, a kommunista hatalomátvétel Kelet-Európában nemcsak azért volt sikeres, mert jelen volt a Szovjetunió és mert a helyi pártokban megvolt az eltökéltség, hanem azért is, mert fönnállt az a bizonyos politikai vákuum, amelybe be lehetett nyomulni, és mert a kommunisták ellenfelei gyengék és dezorientáltak voltak. Ebben az értelemben a hatalomátvételt megelőző események a kommunista siker szükséges előfeltételei voltak, előzetes állomását képezték a hatalmi monopólium felé vezető útnak. Pontosan ezért mondjuk, hogy a kelet-európai hatalmi átvételnek *négy fázisa volt*.

JEGYZETEK

1) Hugh Seton Watson: *The East European Revolution* (London, 1956), 167. l. és másutt.

2) Lásd Jan Szczepanski: *Polish Society* (New York, Random House, 1970), 34. l., ezen kívül Suzanne Lotarski tanulmányát, in Thomas Hammond (Ed.): *The Anatomy of Communist Takeovers* (New Haven, London, Yale University Press, 1971), 339-367. l.

3) L. Gotthold Rhode tanulmányát a csehországi német protektorátusról, in Victor S. Mamatey - Radomir Luza (Eds.): *A History of the Czechoslovak Republic 1918-1948* (Princeton University Press, 1973), 296-321. old.

4) E számokat egy 1947-ben Prágában közzétett kötetből vettük (*What's Your Opinion? A Year's Survey of Public Opinion in Czechoslovakia*).

5) Lásd pld. Vas Zoltán könyvét: *Hazatérés előtt* (Szépirodalmi, 1970).

6) L. Henry L. Roberts: *Rumania, Political Problems of an Agrarian State* (New Haven, Yale U.P., 1951), 206-210 és 233-235. l., valamint Kenneth Jowitt: *Revolutionary Breakthroughs and National Development, the Case of Romania 1944-1965* (Berkeley, University of California Press, 1971), 89. laptól kezdve.

7) Joseph Rothschild, *East-Central Europe between the Two World Wars*, (Seattle, U. of Washington Press, 1974), 347-353. old.

8) Walter R. Roberts, *Tito, Mihajlović and the Allies 1941-1945*, (New Brunswick, NJ, Rutgers U.P., 1973); Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia* (London, Benn, 1971).

9) Peter R. Prifti, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments* (Cambridge, Ma, MIT Press, 1978), 9-21. old.

10) Martin McCauley, *Marxism-Leninism in the German Democratic Republic: the Socialist Unity Party (SED)* (London, Macmillan, 1979), 3-16. l.

11) Anthony Upton, „Finland”, in (ed) Martin McCauley, *Communist Power in Europe 1944-1949* (London, Macmillan, 1977), 133-152. l. – A magyarországi olvasó haszonnal forgathatja Varga Domokos tanulmányát is (*Bibó István eszményei és a finn fejlődés útja*), mely a „Bibó Emlékkönyv” 393-406, lapján található.